

I D E E

STUDIA EUROPAEA GNESNENSIA 14/2016

ISSN 2082-5951

DOI 10.14746/seg.2016.14.1

Anna Chlewicka

(Bydgoszcz)

STAROŻYTNA KONCEPCJA TRZECH TEOLOGII

Abstract

The purpose of this article is to present the concept of three-fold theology (*theologia tripartite*) combining mythical, civil and natural aspects, a theory abundantly discussed in Greek and Roman literature, spanning sources from the first century BCE (Plutarch, Ps.-Plutarch, Dio Chrysostom, Varro) to the Christian authors of the fourth and fifth centuries CE (Eusebius, Augustine, Tertullian). The paper also inquires into the origin of the theological trichotomy of theology, assessing those writings in terms of stoic influences, since stoicism is most likely the framework within which the theory first arose. Towards the end, the paper recounts how the three types of theology functioned in the culture of Greece.

Key words

theologia tripartita, philosophy, myth, politics

Jedną z najsłynniejszych koncepcji teologii starożytnych Greków i Rzymian była doktryna, której autorstwo przypisuje się Markowi Terencjuszowi Warronowi – tzw. *theologia tripartita* lub *theologia tripertita*, czyli trójpodział teologii na trzy rodzaje: mityczny (poetycki), naturalny (filozoficzny) i polityczny (państwowy)¹. Teoria ta zyskała popularność w I-IV w. n.e. tak wśród autorów antycznych (Plutarcha, Ps.-Plutarcha, Diona z Prusy), jak chrześcijańskich (św. Augustyna, Tertuliana, Euzebiusza z Cezarei) i stała się niejako *locus communis* w prowadzonej w tym okresie dyskusji nad kwestiami teologicznymi². O doniosłości koncepcji trzech teologii świadczy niewątpliwie fakt, iż autorzy chrześcijańscy powoływali się na nią, aczkolwiek w duchu polemiki teologii chrześcijańskiej z teologią pogańską, uznając ją za teorię miarodajną dla kultury antycznej i wyrażającą istotę teologicznego zainteresowania Greków i Rzymian. Celem artykułu jest przedstawienie obrazu teologii greckiej i rzymskiej, który wyłania się z pism wymienionych autorów, przy zastosowaniu klucza interpretacyjnego w postaci Warrońskiej koncepcji trzech teologii. Przedstawiając kwestie odnoszące się do pochodzenia oraz zakresu koncepcji *theologia tripartita*, będziemy jednocześnie poszukiwać odpowiedzi na pytanie, jak głęboko Warroński trójpodział teologii był zakorzeniony w kulturze grecko-rzymskiej, szczególnie w greckiej tradycji filozoficznej.

ŚWIADECTWA

Bogatym źródłem wiedzy na temat teologii greckiej i rzymskiej oraz jej trzech postaci były „Starożytności” („*Antiquitates rerum humanarum et divinarum*”) autorstwa Warrona. Dzieło to nie zachowało się do naszych czasów, jednakże jego treść można częściowo zrekonstruować na podstawie „Państwa Bożego” św. Augustyna, który w księdze VI omawia treść i układ „Starożytności” oraz cytuje i analizuje ich fragmenty. Powołując się na pismo Warrona, św. Augustyn³ podaje, iż rzymski erudyta i znawca kultury antycznej wyróżniał „trzy rodzaje teologii, czyli nauki traktującej o bogach” (*tria genera*

¹ Na temat Warrona jako twórcy koncepcji *theologia tripertita*: J. Rüpke, *Varro's tria genera theologiae: Crossing Antiquarianism and Philosophy*, [w:] idem, *Empire and After. Religion in Republican Rome: Rationalization and Ritual Change*, Philadelphia 2012.

² Por. M. Kahlos, *Debate and Dialogue. Christian Pagan Cultures c. 360-430*, Aldershot 2007, s. 152.

³ Św. Augustyn, *De civit. VI 5*. Przekład wszystkich cytatów z Państwa Bożego według: św. Augustyn, *Państwo Boże*, przeł. W. Kubicki, Kęty 1998.

theologiae..., *id est rationis quae de diis explicatur*), mianowicie: „mitologiczną” (a dokładniej rodzaj „mitologiczny” – gr. *mythicon*), określaną przez chrześcijańskiego autora również jako „baśniową” (rodzaj „baśniowy”, łac. *fabulare*) czy „bajeczną” (rodzaj „bajeczny”, łac. *fabulosum*), a w dalszej partii tekstu jako „teatralną” (*theatrica*) i „sceniczną” (*scaenica*)⁴, której dziedziną jest świat bogów w postaci przedstawionej przez poetów; „naturalną” (rodzaj „naturalny” – gr. *physicon*, łac. *naturale*), która, jako teoria natury bóstwa, stanowiła przedmiot badań filozofów; „polityczną” (rodzaj „polityczny” czy też „obywatelski” – łac. *civile*), która obejmowała religię państwową oraz jej instytucje i kultury. Warron wskazał również trzy obszary, których dotyczył dany rodzaj teologii: „pierwsza teologia jest przeważnie zastosowana do teatru, druga do świata, trzecia do miasta” (*Prima, inquit, theologia maxime accommodata est ad theatrum, secunda ad mundum, tertia ad urbem*)⁵.

W kolejnych paragrafach św. Augustyn przedstawia charakterystykę oraz ocenę poszczególnych typów teologii, jakie wyróżnił Warron. Do teologii mitycznej rzymski autor odnosił się krytycznie, gdyż poeci przypisywali bogom najgorsze ludzkie cechy i w ten sposób stworzyli obraz bogów niezgodny z wielkością i naturą tych nieśmiertelnych istot. Teologię naturalną Warron scharakteryzował jako dziedzinę badań filozofii, która zajmuje się naturą bóstwa i poszukuje odpowiedzi na następujące pytania: jacy bogowie istnieją, gdzie przebywają, czym się odznaczają, czy są wieczni, czy też pochodzą z pewnej prasusubstancji (np. ognia, jak nauczał Heraklit). Warron nie postawił żadnych zarzutów teologii filozofów, wskazywał jedynie na fakt, że filozofia nie wypracowała wspólnej koncepcji teologicznej, a poszczególne szkoły filozoficzne głosiły często sprzeczne ze sobą poglądy na istotę bóstwa. Z kolei teologia państwowa, w opinii Warrona, pełniła istotną rolę w życiu publicznym – wskazywała, które bóstwa należy czcić przez obrzędy sakralne i ofiary oraz stała na straży tradycyjnego kultu bogów uchodzących za opiekunów państwa. Zgodnie z wizją Warrona ten rodzaj teologii stanowił formę pośrednią między rodzajem mitologicznym oraz rodzajem naturalnym, gdyż powstał w wyniku połączenia elementów zaczerpniętych z dwóch wyżej wymienionych teologii. Omawiając tę kwestię, św. Augustyn przytacza następujący fragment pochodzący ze „Starożytności”:

Te dwie [teologia mitologiczna i teologia naturalna – A.Ch.], powiada Warron, różnią się – tak jednakże, że z obydwóch wiele wzięto rzeczy do teologii cywilnej;

⁴ Św. Augustyn, *De civit.* VI 7.

⁵ *Ibidem*, VI 6.

(...) z tych dwóch rodzajów my więcej wspólnego powinniśmy mieć z filozofami niż poetami⁶.

Poetyckie opowieści stanowiły jedynie źródło rozrywki dla mas, natomiast rolę edukacyjną i moralizatorską pełniły nauki filozofów. Ze względu na ten właśnie aspekt teologii naturalnej Warron postulował, aby religia państwowa czerpała wzorce teologiczne z nauk filozofów.

Św. Augustyn krytykuje Warroński trójpodział, szczególnie wprowadzenie przez rzymskiego autora rozróżnienia między teologią mityczną a państwową. Dla św. Augustyna te dwie teologie są ze sobą zgodne i całkowicie zharmonizowane, gdyż teologia mitologiczna pochodzi od państwowej. Panteon teologii politycznej został ustalony przez poetów – ci sami bogowie, którzy są wyśmiewani w teatrze, są obiektem czci w świątyniach. Św. Augustyn pyta retorycznie:

Któż założył teatr jak nie miasto? Gwoli czemu miasto go założyło, jak nie gwoli igrzyskom scenicznym? A na czymże polegają te igrzyska sceniczne, jak nie na przedstawianiu spraw bożych, o których te księgi z taką pomysłowością się rozpisują?⁷.

Jedynie teologia filozoficzna, która opierała się na uniwersalizmie i na racjonalnym wglądzie w naturę rzeczywistości, będąca teorią natury bóstwa, mogła mieć znaczenie i dodatkową wartość dla chrześcijańskiej teologii. Teologia mitologiczna i polityczna były dla św. Augustyna jedynie wynikiem konwencji, ludzkimi wytworami, natomiast teologia naturalna istnieje z samej natury (nie jest wymysłem), a także mówi prawdę o naturze boga, zbliżając się prawdziwej koncepcji bóstwa, którą jest chrześcijańska idea Boga Jedynego⁸.

Cennego świadectwa dostarcza także pismo „Praeparatio evangaelica” autorstwa Euzebiusza z Cezarei, chrześcijańskiego pisarza żyjącego na przełomie III i IV w. n.e. Euzebiusz w swoim dziele szczegółowo przedstawia wiele mitów charakterystycznych dla religii egipskiej i greckiej, powołując się często na autorów antycznych. Bezpośrednie odniesienie do teologii greckiej i jej trzech postaci znajdujemy w księdze III oraz IV. W jednym z jej fragmentów czytamy: „...całą ich (dom. Greków) zasadniczą postać teologii (ἐπειδὴ γὰρ τὸ πᾶν τῆς θεολογίας αὐτῶν εἶδος) podzielili oni na trzy rodzaje, na mitologiczną (τὸ μυθικόν) rozślawioną przez poetów, na naturalną

⁶ Ibidem, VI 6.

⁷ Ibidem, VI 5.

⁸ Por. opinia św. Augustyna o stoickiej teologii Warrona. Ibidem, IV 31.

(τὸ φυσικόν), której twórcami byli filozofowie i na tę, którą gwarantują prawa (τὸ πρὸς τῶν νόμων διεκδικούμενον) i która jest pielęgnowana w każdym mieście i kraju⁹. Co istotne, Euzebiusz wprowadza jeszcze inne określenia charakteryzujące poszczególne typy teologii. I tak rodzaj mitologiczny został nazwany „historycznym” (ἱστορικών), rodzaj naturalny „teoretycznym” czy też „spekulatywnym” (θεωρητικόν), zaś ostatni rodzaj teologii określony został jako „państwowy” (πολιτικόν)¹⁰. Omawiając powiązania poszczególnych typów teologii, stwierdza, iż teologia mitologiczna i teologia naturalna są ze sobą związane, gdyż filozofowie za pomocą języka racjonalnego interpretują mity. Zdecydowanie jednak oddziela je od teologii państwowej, podkreślając, iż ani teologia poetów, ani teologia filozofów nie powinny podważać teologii oficjalnego kultu państwowego. Tę ostatnią teologię chrześcijański autor ceni najwyżej z tego powodu, iż czerpała swój autorytet z tradycji przodków oraz opierała się na takich wartościach jak szacunek wobec dawnych obyczajów i posłuszeństwo wobec praw.

Dzięki świadectwom św. Augustyna i Euzebiusza z Cezarei otrzymujemy interesujący obraz starożytnej koncepcji trzech teologii. Jednakże obraz ten należy uzupełnić o świadectwa jeszcze innych autorów, którzy zajmowali się problemem powstania ludzkich wyobrażeń o bogach. I choć żaden z tych autorów nie odnosił się bezpośrednio do problemu teologii jako takiej, to przedstawione przez nich koncepcje ściśle wiążą się z tym, co przekazali św. Augustyn i Euzebiusz.

Zacznijmy od kolejnego pisarza chrześcijańskiego, który powoływał się na pismo Warrona „Antiquitates rerum humanarum et divinarum” – Tertuliana. W piśmie „Do pogan” Tertulian poszukiwał odpowiedzi na pytanie, kim są i jak powstał bogowie pogańscy. Dla prześledzenia tego problemu apologeta chrześcijański wybrał pismo Warrona, uznając je za prawdziwą summę teologii pogańskiej, a jego autora za erudytę i specjalistę godnego zaufania. Powołując się na Warrona, Tertulian przedstawia następujący podział bogów świata antycznego:

Bogów bowiem podzielił [Warron – A.Ch.] na trzy rodzaje (*triplici enim genere deorum censum distinxit*): pierwszy naturalny (*physicum*), o którym rozprawiają filozofowie; drugi mityczny (*mythicum*), który jest natchnieniem poetów; trzeci ludowy (*gentile*), który obrał sobie każdy poszczególny lud¹¹.

⁹ Euzebiusz z Cezarei, Praep. evang. III 17, 2. Przekład na język polski własny.

¹⁰ Ibidem IV 1, 1-2.

¹¹ Tertulian, Ad nat. II 1, 9-10. Przekład polski według: Tertulian, Wybór pism, 2, przeł. A.C. Guryń, W. Myszor, K. Obrycki, E. Stanula, Warszawa 1983.

W odróżnieniu od św. Augustyna Tertulian nie opisuje szczegółowo każdego elementu Warrońskiego trójpodziału, nie szuka także powiązań między nimi. Każdy rodzaj potraktowany został jako oddzielna, wykluczająca się klasa. Tertulian, zgodnie z zapowiedzią wyrażoną we wstępie swojego pisma, koncentruje się na polemice z pogańskimi wyobrażeniami bóstw. Ocena poszczególnych rodzajów bogów dokonana przez chrześcijańskiego autora jest surowa: bogowie teologii naturalnej to wynik spekulacji filozoficznych, które opierają się na domniemaniach i używają sprzecznych argumentów; bogowie mitologiczni są występni; natomiast trzeci rodzaj bogów jest naiwnym wyobrażeniem ludu¹².

Do przedstawionego przez Tertuliana podziału bogów na trzy rodzaje nawiązuje również św. Augustyn w „Państwie Bożym”, jednakże autorstwo tej koncepcji przypisuje uczonemu i arcykapłanowi Kwintusowi Lucjuszowi Scewoli działającemu wspólnie z Warronem. Otóż Scewola rozróżnił trzy rodzaje bogów (*tria genera tradita deorum*): pierwszy rodzaj wprowadzili poeci (*unum a poetis*), drugi filozofowie (*alterum a philosophis*), trzeci zwierzchnicy państwa (*tertium a principibus civitatis*)¹³. Podobnie jak Warron rzymski kapłan poddał szczególnie ostrej krytyce bogów mitologicznych, wskazując, iż poetyckie opowieści pełne są „bredni niegodnych bogów”. Natomiast w filozoficznych koncepcjach bóstwa dostrzegają tę wadę, iż są one nieprzydatne dla ogółu, bowiem zawierają wiele rzeczy niepotrzebnych, a czasem nawet przynoszą szkodę, gdyż uderzają one w tradycyjne wyobrażenia o istocie bóstwa. Za szkodliwą Scewola uważa np. teorię, zgodnie z którą Herkules, Eskulap, Kastor i Polluks nie są bogami, lecz śmiertelnikami oraz głoszony przez filozofów pogląd, iż antropomorficzni bogowie religii ludowej nie są prawdziwymi bóstwami, gdyż prawdziwy bóg nie posiada ani płci, ani wieku. Choć sam Scewola, jak sugeruje św. Augustyn, uznawał wspomniane wyżej nauki filozofów za prawdziwe, jednakże ze względu na dobro państwa, zalecał utrzymywanie ich w tajemnicy przed ludem.

Teoria o trzech wyobrażeniach na temat bóstwa odbiła się echem głównie w pismach greckich autorów z I i II w. n.e. Przegląd greckich świadectw rozpoczniemy od fragmentarycznie zachowanego dzieła znanego pod łacińskim tytułem jako „Placita philosophorum”, którego autorstwo fałszywie przypisywano Plutarchowi¹⁴. W części tego traktatu, w którym Pseudo-Plutarch

¹² Ibidem, II 1, 11-15.

¹³ Św. Augustyn, *De civit.* IV 27.

¹⁴ Diels przypisał natomiast autorstwo tego pisma greckiemu doksografowi żyjącemu na przełomie I i II w. n.e. – Aecjuszowi. Interesujący nas fragment z *Placita*, w którym została

omawia zagadnienie dotyczące pochodzenia wyobrażeń, jakie ludzie posiadają o bogach, pojawia się schemat charakterystyczny dla koncepcji *theologia tripartita*. W pierwszym zdaniu czytamy:

Toteż ci, którzy przekazali nam kult bogów, przedstawili nam za pomocą trzech wyobrażeń (διὰ τριῶν ἐξέθηκάν ἡμῖν εἰδῶν), pierwszy – naturalny (πρῶτον μὲν τοῦ φυσικοῦ), drugi – mitologiczny (δεύτερον δὲ τοῦ μυθικοῦ), trzeci – nakazany świądectwem praw (τρίτον δὲ τοῦ τῆν μαρτυρίαν ἐκ τῶν νόμων εἰληφότος)¹⁵.

Twórców tych wyobrażeń Pseudo-Plutarch również dzieli na trzy grupy: o rodzaju naturalnym uczą filozofowie, o mitologicznym poeci, zaś trzeci rodzaj, określony przez autora także jako „prawny” (νομικόν), ustanawiany jest przez państwo.

Więcej informacji na temat koncepcji trzech wyobrażeń bogów znajdziemy w „Dialogu o miłości” autorstwa Plutarcha¹⁶. Grecki autor rozważania na ten temat rozpoczyna od stwierdzenia, że wszystkie pojęcia, które dostają się do naszego umysłu nie drogą zmysłów, pochodzą z trzech źródeł: mitu (μῦθος), prawa (νόμος) i rozumowania (λόγος). Plutarch odnosi także ten trójpodział do nabytych przez człowieka wyobrażeń na temat bogów, uznając za ich twórców poetów, prawodawców i filozofów (ποιηταὶ καὶ νομοθέται καὶ τρίτον οἱ φιλοσόφοι). Wszyscy oni dzielą przekonanie, że bogowie istnieją, jednak różnią się w poglądach na temat liczby, hierarchii, istoty i mocy bóstw. Nie omawiając szczegółowo tego zagadnienia, Plutarch pisze jedynie, iż filozofowie nie akceptują bogów wymyślonych przez poetów oraz spierają się także z prawodawcami w kwestii natury bogów. Tutaj Plutarch przywołuje postać filozofa greckiego Ksenofanesa, który miał dyskutować z Egipcjanami na temat boga Ozyrysa. Podobnie poeci i prawodawcy nie potrafili zrozumieć filozoficznego pojęcia bóstwa i dlatego je odrzucają. Jedynie Eros, jak podkreśla Plutarch, bezspornie został uznany za boga przez przedstawicieli każdej z wyżej wymienionych grup: poetę Hezjoda, filozofa Platona i prawodawcę Solona.

Dion z Prusy, słynny mówca i filozof grecki żyjący na przełomie I i II w. n.e., kwestię ludzkiej wiedzy o bogach przedstawia w „Mowie olimpijskiej”. Zagadnienie to wprowadza następujące twierdzenie: „na temat natury bogów (...) istnieje pierwotna i podstawowa idea i koncepcja wspólna całemu ro-

przedstawiona *theologia tripartita*, znajdziemy pod imieniem Aecjusza w H. Diels, *Doxographi graeci*, Berolini 1879, s. 295.

¹⁵ Pseudo-Plutarch, *Plac.* I 6, 8.

¹⁶ Plutarch, *Amat.* 753b. Przekład na język polski: Plutarch, *Dialog o miłości*, przeł. Z. Abramowiczówna, wstęp i opr. K. Korus, Kraków 1997.

dzajowi ludzkiemu, tak samo Grekom jak i barbarzyńcom, konieczna i wrodzona każdej istocie rozumnej¹⁷.

Dion kończy tę krótką charakterystykę wrodzonej idei bóstwa uwagą, że ta pierwotna intuicja bóstwa została potwierdzona przez ludzki rozum na bazie obserwacji natury. Obok wrodzonej idei boga grecki autor wprowadza ideę nabytą, która powstaje w ludzkiej duszy poprzez nauki, mity i obyczaje (λόγοις τε καὶ μύθοις καὶ ἔθεσι), zarówno te oparte na autorytecie i nie-spisane, jak też zapisane i pochodzące od znanych mistrzów¹⁸. W tym miejscu Dion nawiązuje do Warrońskiej teorii trzech teologii, gdyż jak dowiadujemy się z dalszych partii tekstu, wyobrażenia o naturze bóstwa ukształtowane przez nauki stanowią analogię do teologii filozoficznej, przez mit do teologii poetyckiej, a przez obyczaje do teologii ludowej. Jako kolejne źródło ludzkich przekonań na temat bóstwa Dion wymienia sztuki plastyczne¹⁹, co stanowi nowość w porównaniu z koncepcjami wcześniej omawianych autorów. Klasyfikację wyobrażeń o bogach wprowadzoną przez Diona w mojej opinii najdokładniej ilustruje następujący fragment „Mowy Olimpijskiej”:

Abstrahując od tego prostego i najstarszego pojęcia o bogach (δίχα γε τῆς ἀπλῆς πρεσβυτάτης ἐννοίας περὶ θεῶν), rozwijającego się w sposób wrodzony we wszystkich ludziach wraz z rozumem, do trzech rodzajów interpretatorów i nauczycieli, posługujących się (formą) poetycką, prawodawczą i twórczą (ποιητικῆς καὶ νομοθετικῆς καὶ δημιουργικῆς), powinniśmy przyjąć czwarty, bynajmniej nie mniej ważny ani niekompetentny, mający przewagę nad tamtymi. Mówię oczywiście o filozofie (τὸν φιλόσοφον), który tłumaczy posługując się rozumem i jest zapewne najprawdziwszym i najdoskonalszym prorokiem nieśmiertelnej natury²⁰.

Spośród wymienionych powyżej źródeł wyobrażeń o naturze bóstwa Dion najdokładniej charakteryzuje sztuki plastyczne. Artystów, do których grona zalicza malarzy, rzeźbiarzy i kamieniarzy, grecki mówca uznaje za rzeczników poetów, gdyż tworząc dzieła sztuki, w dużym stopniu czerpią ze wzorców poetyckich. Jednocześnie podkreśla odrębność sztuki plastycznej od sztuki poetyckiej, uznając artystów za konkurentów poetów, gdyż obrazy i rzeźby, działając na zmysł wzroku łatwiej niż poezja, kształtują wyobrażenia bogów u ludzi niewykształconych²¹. Choć plastycy podobnie jak poeci przedstawiali bogów w postaci ludzkiej, nie przejęli wszystkich aspektów poetyckiego

¹⁷ Dion z Prusy, *De dei cogn.* 27. Przekład polski według: Dion z Prusy, *Mowa olimpijska o religii i pięknie*, przeł. i wstępem opatrzył M. Wojciechowski, Kraków 2006.

¹⁸ *Ibidem*, 39.

¹⁹ *Ibidem*, 44.

²⁰ *Ibidem*, 47.

²¹ *Ibidem*, 46.

wzorca – artyści, jak wyjaśnia Dion ustami samego Fidiasza, odrzucają home-rycką wizję bóstwa, które zsyła na ludzi nieszczęścia i wszelkie zło, a koncentrują się na ukazywaniu jego dobroci i życzliwości wobec człowieka²².

Analizując powyższe świadectwa pod względem bogactwa informacji na temat poszczególnych typów teologii – ich charakterystyki i hierarchii oraz pod względem sposobu ujęcia zagadnienia trzech teologii, za najbardziej oryginalnych autorów możemy uznać Warrona oraz Diona. W większości przytoczonych tekstów autorzy koncentrują się na zagadnieniu pochodzenia wyobrażeń bogów, jakie posiadają ludzie, i prezentują schemat charakterystyczny dla koncepcji *theologia tripartita* obejmujący trzy grupy twórców tych wyobrażeń. Natomiast Warron, co jasno ukazuje świadectwo św. Augustyna, nie ograniczył się jedynie do postawienia pytania o źródło idei bogów, lecz stworzył spójny system myślowy na temat teologii, którego elementy (typy teologii) zostały szczegółowo scharakteryzowane. W „Starożytnościach” rzymski autor wskazał obszary, których dotyczył dany rodzaj teologii (poezja, filozofia, religia państwowa), poddał poszczególne teologie ocenie i wprowadził między nimi gradację.

Spośród wszystkich wymienionych przez nas autorów Warrona wyróżnia niewątpliwie przedstawiona przez niego koncepcja teologii politycznej (*theologia civilis*). Przypomnijmy, iż dostrzegwał on w teologii oficjalnego kultu państwowego formę pośrednią między teologią poetycką i naturalną, gdyż powstała ona w wyniku ich połączenia. Jednocześnie głosił on postulat, by dominującym elementem teologii państwowej była nie tradycja poetycka, lecz filozoficzna nauka o bogu. Zaproponowana przez Warrona koncepcja teologii oficjalnego kultu państwowego miała na celu odnowę kultu religijnego w Rzymie, który w okresie późnej republiki zaczął chylić się ku upadkowi. Wykształconym obywatelom bliższe były spekulacje filozoficzne nad naturą bogów niż tradycyjne wierzenia, natomiast religijność ludu opierała się na zabobonach. Sam Warron przyznawał, że nie akceptował w pełni tradycji religijnej Rzymian – gdyby to on zakładał Rzym, to bogów i ich nazwy wprowadziłby raczej według zasad natury, tak jak czynią to filozofowie²³. Jednocześnie był świadom, jak ważną rolę ta tradycja pełniła w kształtowaniu wyobrażenia religijnych ludu. Z tego powodu w duchu filozofii stoickiej podjął próbę połączenia tradycji religijnej Rzymian (*mos maiorum*) z teologią naturalną filozofów. W ten sposób Warron starał się również ukazać, że

²² Ibidem, 77.

²³ Św. Augustyn, *De civit.* IV 31.

religia państwa rzymskiego znajduje uprawomocnienie nie tylko w tradycji przodków, ale także w uniwersalistycznym horyzoncie filozofii greckiej²⁴.

Do koncepcji trzech teologii Dion wprowadził istotne uzupełnienia. Pierwszym nowym elementem było wyodrębnienie malarzy i rzeźbiarzy jako odrębnej grupy mającej wpływ na kształtowanie się ludzkich wyobrażeń o bogach. W ten sposób powstał czwarty rodzaj teologii, który należałoby, z braku lepszego określenia, nazwać „teologią artystyczną” (θεολογία δημο-υργική). Cennym wkładem Diona do badań nad pochodzeniem ludzkiej wiedzy o bogach było wyodrębnienie dwóch poziomów poznania bogów: dzięki ideom wrodzonym, które były pewnego rodzaju pierwotną intuicją bóstwa, oraz dzięki ideom nabytym, które uformowały się w umysłach pod wpływem poezji, praw, filozofii i sztuki. Te cztery wyobrażenia jednakże, jak podkreśla Dion, wykazywały w różnym stopniu pewne podobieństwo do wrodzonej idei bóstw²⁵. Wyraźnie pisze o tym autor w rozdziale czterdziestym, zapowiadając, że z każdego rodzaju teologii zostanie wybrany przedstawiciel i zostanie zbadane, „który z nich najdokładniej podąża za prawdą, będąc w zgodzie z tym pierwszym i niezafałszowanym przekonaniem”²⁶. Niestety mimo zapowiedzi Dion nie rozwinął tej kwestii w swojej mowie.

POCHODZENIE

Pierwszym autorem, który wyróżnił trzy formy teologii, był rzymski uczo-ny Warron, jednak wśród badaczy dominuje pogląd, że korzenie tego po- działu sięgają daleko w przeszłość i mają źródło w kulturze greckiej. Według Jaegera²⁷ o greckim pochodzeniu trychotomii świadczy fakt, że św. Augustyn, powołując się na Warrona, posługuje się greckimi pojęciami na określenie poszczególnych typów teologii. Należy dodać, iż terminologia w „Państwie Bożym” odnosząca się do koncepcji trzech teologii jest bardzo bogata i obej- muje zarówno pojęcia greckie, jak i łacińskie. Przeplatają się one w tekście św. Augustyna i niekiedy trudno jednoznacznie stwierdzić, które z nich są

²⁴ Odnosząc się do koncepcji teologicznej Warrona, Boyancé trafnie zauważa: „Certes, en ce moment où Rome était devenue la capitale du monde terrestre, vouloir montrer que ses dieux avaient une universalité à la mesure du monde céleste lui-même, c'était postuler que la mission impériale de Rome voulue par les dieux n'était pas en contradiction avec son passé”. P. Boyancé, *Sur la théologie de Varron*, [w:] *Etudes sur la religion romaine*, Roma 1972, s. 282.

²⁵ Dion z Prusy, *De dei cogn.* 46.

²⁶ *Ibidem*, 48.

²⁷ W. Jaeger, *Teologia wczesnych filozofów greckich*, przeł. J. Wocial, wstęp J. Domański, War- szawa 2007, s. 31.

pojęciami pierwotnymi, a które pochodzą z późniejszej tradycji. Pewne wskazówki, pozwalające wyjaśnić kwestię pochodzenia terminologii łacińskiej, znajdują się w rozdziale piątym księgi siódmej. Otóż św. Augustyn wyjaśnia w tym miejscu, że słowo *mythicon* (mityczny, dom. rodzaj teologii) przetłumaczył na łacinę jako *fabulosum* (bajeczny) on sam, łaciński termin *naturale* (naturalny) w miejsce greckiego *physicon* został wprowadzony już wcześniej, gdyż uznaje go za powszechny w użyciu, natomiast trzeci rodzaj teologii obdarzył łacińską nazwą *civile* (obywatelski) Warron. Na tej podstawie możemy wysunąć przypuszczenie, iż pierwotne terminy pochodziły z języka greckiego. Oto kolejny, istotny dla interpretacji fragment dzieła św. Augustyna:

Komu nie wystarczy, co w tej księdze ma powiedziane, że spośród trzech teologii, które Grecy zowią mityczną (*mythicen*), fizyczną (*physicen*) i polityczną (*politicen*), a po łacinie zwać się mogą: bajeczna (*fabulosa*), przyrodzona (*naturalis*) i państwowa (*civilis*)...²⁸.

Użyte przez św. Augustyna sformułowania „Grecy zowią” (*Graeci dicunt*) oraz „po łacinie zwać się mogą” (*Latine autem dici possunt*) sugerują, iż terminologia grecka w odniesieniu do *theologia tripartita* w pierwszych wiekach naszej ery funkcjonowała powszechnie w literaturze, natomiast pojęcia łacińskie dopiero kształtowały się pod wpływem greckich wzorców.

Analizując zagadnienie pochodzenia Warrońskiej trychotomii, badacze wskazują na jej stoickie źródło. Jako jeden z głównych argumentów na poparcie tezy o stoickim pochodzeniu koncepcji *theologia tripartita* wymienia się fakt, że arcykapłan Scewola, od którego Warron przejął koncepcję trzech teologii, był uczniem Panajtiosa, greckiego filozofa ze szkoły stoickiej działającego w Rzymie. Właśnie dzięki stoicyzmowi Scewola miał poznać koncepcję mówiącą o trzech rodzajach bogów: bogów poetów, filozofów i polityków²⁹. Jak przekonuje Pépin³⁰, świadectwa potwierdzające tezę głoszącą, iż teoria trzech teologii sformułowana została przez stoików, możemy odnaleźć w pismach Tertuliana. Otóż pierwszy z wymienionych autorów w piśmie „Do pogan”³¹ podaje, że stoik Dionizjusz dzielił bogów na trzy rodzaje (*trifariam deos dividens*): pierwszy rodzaj to bogowie, którzy są w ciągłym ruchu, jak Słońce i Księżyc, drugi to niewidoczni bogowie, jak Neptun, trzeci to ci, którzy, jak podaje tradycja, z ludzi stali się bogami, jak Herakles. W pierwszej

²⁸ Św. Augustyn, *De civit.* VI 12.

²⁹ J. Pépin, *La théologie tripartite de Varron. Essai de reconstitution et recherche des sources*, *Revue des Études Augustiniennes* 2, 1956, s. 287.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Tertulian, *Ad nat.* II 2, 14.

grupie, do której do grona bogów zaliczono widzialne elementy świata, Pépin dostrzega odpowiednik teologii filozoficznej, poszukującej boga w widzialnym świecie. Druga grupa, obejmująca niewidzialnych bogów, koresponduje z teologią mitologiczną. Trzeci rodzaj bogów odnosi się natomiast bezpośrednio do teologii politycznej, ustanowionej przez państwo.

Analizowane fragmenty pism Tertuliana, które wykazują istotne podobieństwo do Warrońskiej koncepcji trzech teologii, mogą stanowić istotny dowód na to, że wspomniany trójpodział był tworem filozofii stoickiej. Niektórzy badacze, jak Ramelli³², przypuszczają, iż teoria o trzech wyobrażeniach na temat bogów narodziła się już we wczesnym stoicyzmie. Włoski badacz przypisuje jej autorstwo stoikowi Chryzypowi. Jako potwierdzenie swojej hipotezy Ramelli przywołuje świadectwo Pseudo-Plutarcha³³. Otóż grecki autor omawia szczegółowo stoicką koncepcję bóstwa i właśnie w tym kontekście wprowadza trójpodział wyobrażeń na temat bogów. Co istotne, omawiany fragment pisma Pseudo-Plutarcha znalazł się w wykazie świadectw na temat nauki Chryzypa o bogach.

Pewien wpływ na ukształtowanie się trzech teologii w późniejszej tradycji miała przypisywana stoikom koncepcja³⁴, która głosiła, że istnieje siedem rodzajów wyobrażeń, jakie ludzie stworzyli o bogach. Wyobrażenia te powstały poprzez: 1) obserwację nieba, 2) ubóstwienie dóbr niezbędnych do życia (np. Demeter jako bogini plonów), 3) ubóstwienie tego, co straszne (Erynie), 4) ubóstwienie namiętności (Afrodyta, Eros) 5) ubóstwienie zasad postępowania (np. Dike jako bogini sprawiedliwości), 6) twórczość poetów, 7) ubóstwienie ludzi, którzy stali się dobroczyńcami ludzkości. Powyższy schemat można przedstawić następująco: I – twórczość poetów (6) i związane z nią wyobrażenia z punktów 2, 3 i 4; II – ubóstwienie zasad, które kierują życiem wspólnoty (5), ubóstwienie dobroczyńców (7), których kult jest ważnym elementem w państwie, III – obserwacja nieba (1) będąca echem badań nad naturą samych stoików. Z takiego schematu wyłania się teologia poetów, teologia polityków i teologia filozofów.

Choć teorię o trzech teologiach uznaje się za wytwór myśli stoickiej, inspiracji do jej powstania badacze poszukują we wcześniejszych epokach. Pépin³⁵ dostrzega źródła tej koncepcji już w kulturze i literaturze greckiej okresu klasycznego. Francuski badacz przypuszcza, iż źródła te można znaleźć w dwóch

³² I. Ramelli, G. Luchetta, *Allegoria. L'età classica*, I, red. i wstęp R. Redice, Milano 2004, s. 96-99.

³³ Jest to fragment pisma Pseudo-Plutarcha omówiony przez autorkę niniejszego artykułu.

³⁴ SVF II 1009.

³⁵ J. Pépin, *La théologie tripartite de Varron*, s. 287.

klasycznych opozycjach: νόμος-φύσις (prawo-natura) oraz ἀλήθεια-δόξα (prawda-mniemanie). Pierwsza antyteza znalazła oddźwięk w naukach sofistów. Badając pochodzenie praw, państwa i religii, doszli oni do wniosku, iż wszystkie te zjawiska społeczne powstały w wyniku umowy. Podobnie, jak informuje Platon³⁶, sofisci odnosili się do kwestii istnienia bogów, zaprzeczając jakoby bogowie istnieli „w rzeczywistości” (φύσει), a przypisując im jedynie istnienie „z umowy” (νόμοις). Sofisci potrafili jednak dostrzec, jak ważną rolę odgrywał kult bogów na początkowym etapie powstawania społeczeństwa i państwa oraz jaki wielki ma on wpływ na ich obecne funkcjonowanie, choć należy zaznaczyć, iż różnili się w ocenie tego wpływu³⁷. Druga antyteza (ἀλήθεια-δόξα) stała się podstawą egzegezy poematów Homera dokonywanej przez stoików, którzy w ten sposób próbowali pogodzić filozofię z politeistyczną mitologią zinterpretowaną alegorycznie. Stoicka interpretacja mitu zakładała przekonanie, które głosił już Antystenes, że poematy epickie częściowo zostały napisane według opinii (τὰ κατὰ δόξαν), a częściowo zgodnie z prawdą (τὰ κατὰ ἀλήθειαν) i dlatego powinny z jednej strony być rozumiane jako opowiadania, z drugiej jako określenie porządku natury³⁸. Pépin³⁹ opisuje powstanie trójpodziału teologii na podstawie czterech omówionych wyżej greckich pojęć następująco: z pojęć δόξα i ἀλήθεια wyłoniły się odpowiednio teologia poetycka i naturalna, a gdy dodamy antytezę νόμος-φύσις, która leżała u podstaw podziału bogów świata starożytnego na bogów teologii politycznej istniejących „z umowy” i bogów teologii filozoficznej istniejących „z natury”, otrzymamy schemat charakterystyczny dla koncepcji *theologia tripartita*.

ZASIĘG

W obszernym artykule o znamienym tytule „Die theologia tripartita als Formprinzip antiken Denkens”⁴⁰ („Theologia tripartita jako podstawa antycznego sposobu myślenia”) Lieberg analizuje fragmenty pism autorów antycz-

³⁶ Platon, Leg. 889e.

³⁷ Rolę religii w rozwoju cywilizacji z pewnością pozytywnie oceniał np. Protagoras (Platon, Protagoras 320c-322d), natomiast Kritiasz uznawał wiarę w bogów za kłamstwo, które było wykorzystywane przez silne jednostki w celu umocnienia władzy, por. Sextus Empiricus, Adv. mathem. IX 54 [=D-K Kritias B 25].

³⁸ I. Ramelli, G. Luchetta, Allegoria. L'età classica, s. 82.

³⁹ J. Pépin, La théologie tripartite de Varron, s. 287.

⁴⁰ G. Lieberg, Die theologia tripartita als Formprinzip antiken Denkens, *Reinisches Museum für Philologie* 125, 1982, s. 25-53.

nych i chrześcijańskich, w których *explicite* lub *implicite* została wyrażona koncepcja trzech teologii. Wśród licznych świadectw, na które powołuje się badacz, znajdziemy, obok przytoczonych przez mnie źródeł, teksty Epikura, Filodemososa, Cyserona, Dionizjusza z Halikarnasu, Strabona, Filona, Kornutusosa, Lukiana, Sekstusa Empiryka, Minucjusza Feliksa, Klemensa Aleksandryjskiego, Pseudo-Justyna, Arnobiusza, Laktancjusza i Makrobiusza. W swoich badaniach Lieberg dochodzi do istotnego wniosku. Otóż koncepcja trzech teologii, choć ujęta w odmienny sposób przez poszczególnych autorów różniących się między sobą światopoglądem (poganie i chrześcijanie), dziedziną badań (filozofowie i historiografowie, np. Strabon) czy poglądami filozoficznymi (np. Epikur i Plutarch), stanowiła, jak wielokrotnie podkreśla Lieberg, „wspólne dobro antycznej refleksji nad tym, co boskie” („Gemeingut der antiken Reflexion über das Göttliche”). Za charakterystyczne pod tym względem możemy uznać, za niemieckim uczonym⁴¹, świadectwo Cyserona, spisane w dialogu „O naturze bogów”, w którym kwestie teologiczne zostały przedstawione z perspektywy trzech najważniejszych szkół filozoficznych epoki hellenistycznej: epikurejskiej, stoickiej oraz akademickiej. Należy podkreślić, że do koncepcji trzech teologii nawiązują przedstawiciele wszystkich wymienionych kierunków filozoficznych: epikurejczyk Wellejusz, stoik Balbus i akademik Kotta.

Lieberg w swojej interpretacji tekstów greckich i rzymskich w świetle koncepcji trzech teologii za przedmiot badań przyjmuje źródła odnoszące się do teologii Epikura (świadectwo Filodemososa oraz cytowane przez Diogenesa Laertiosa listy Epikura), wskazując tym samym, że *theologia tripartita* była koncepcją charakterystyczną dla kultury greckiej, a w szczególności filozofii, począwszy od epoki hellenistycznej. W tym miejscu nasuwa się pytanie, czy przesłanki do takiej klasyfikacji teologii można odnaleźć w pismach pochodzących z wcześniejszych epok. Aby na nie odpowiedzieć, musimy rozpatrzeć samo pojęcie teologii w kontekście jego genezy, powołując się na świadectwa Platona, który powszechnie uchodzi za twórcę tego terminu, oraz Arystotelesa, który na stałe wprowadził je do słownika filozoficznego. Terminu *θεολογία* Platon użył w „Państwie”⁴², przedstawiając wzory teologii (*οἱ τύποι περὶ θεολογίας*), czyli normy, jakich muszą przestrzegać poeci w opowieściach o bogach. Platon wprowadził tutaj dwie zasady: po pierwsze, poetom nie wolno przedstawiać boga ani jako czyniącego zło, ani jako zsyłającego zło na

⁴¹ Ibidem, s. 32-34.

⁴² Platon, Res publ. 379a.

człowieka, gdyż bóg, skoro sam jest dobry, nie może być przyczyną zła; po drugie, niedozwolone jest opowiadanie o przemianie bogów w ludzi lub zwierzęta, gdyż niemożliwe jest, aby to, co lepsze, chciało zamienić się w to, co gorsze, ponadto bóg jest prosty i niezmienny, nigdy nie przybierze cudzych kształtów, aby oszukać człowieka. W pierwszej kolejności pojęcie i problem teologii w tym fragmencie „Państwa” odnoszą się do kwestii teologii mitologicznej. Wprowadzone w Platońskim państwie wzory teologii przedstawiały jednakże, co należy podkreślić, pewne filozoficzne normy dla poezji. Idea bogów, wyjaśnia Jaeger⁴³, którym przypisywano wszelkie ludzkie słabości, stanowiąca podstawę mitologicznych opowieści, była nie do pogodzenia z Platońskim i Sokratejskim racjonalnym pojęciem bóstwa. Z tego względu Platon stworzył termin *θεολογία* w odpowiedzi na konflikt między tradycją mityczną a naturalnym (racjonalnym) podejściem do problemu boga. Potwierdzeniem takiej interpretacji jest dla Jaegera wypowiedź Sokratesa: „Jaki bóg naprawdę jest, to zawsze przecież trzeba oddać” (*ἀλλ' αὐτὸ δὴ τοῦτο, οἱ τύποι περὶ θεολογίας, τίνας δὲ εἶναι*⁴⁴). Zdanie to uczonego uznaje za definicję, którą posłużył się ustami swego nauczyciela Platon, aby wyjaśnić słowo *theologia*, czyli pojęcie, które, jak podkreśla Jaeger, stało się środkiem i celem platońskiej myśli⁴⁵. Świadczą o tym niewątpliwie dialogi „Prawa”, „Państwo” i „Timajos”, które omawiają problematykę Boga i bogów, i na podstawie analizy których wyłania się system teologiczny samego Platona oparty również na „filozoficznych wzorcach” skierowanych do poetów⁴⁶. Wracając do samego „Państwa”, należy zauważyć, że Platon również od „założycieli państwa” (*οἰκιστὰὶ πόλεως*) wymaga znajomości postulowanych przez niego „wzorów w dziedzinie teologii”. W takim kontekście należy więc interpretować owe wzory jako zasady, które odnosiły się również do kultu religijnego w *polis*. Widzimy więc wyraźnie, że ukute przez Platona pojęcie *θεολογία* zawierało nie tylko aspekt mitologiczny, lecz także filozoficzny i polityczny, co w późniejszej tradycji zostało nazwane teologią mitologiczną, teologią naturalną i teologią polityczną.

⁴³ W. Jaeger, *Teologia wczesnych filozofów greckich*, s. 32.

⁴⁴ Platon, *Res publ.* 379a.

⁴⁵ W. Jaeger, *Teologia wczesnych filozofów greckich*, s. 32, przyp. 13. Por. także: W. Jaeger, *Humanizm i teologia*, wstęp M. Plezia, przeł. S. Zalewski, Warszawa 1957, s. 42-43.

⁴⁶ Podane przez Platona „teologiczne wytyczne” dla poetów za element pełniący istotną rolę w kształtowaniu się teologii samego Platona. Druga z wymienionych zasad podważa istotę boskich objawień, jakie są przedstawiane w mitach. Pierwsza zasada zbliża natomiast bóstwo ku „dobru”, centralnemu pojęciu platońskiej ontologii. Por. O. Gigon, *Główne problemy filozofii starożytnej*, przeł. P. Domański, Warszawa 1996, s. 157.

Wieloaspektowość słowa θεολογία, choć bez kontekstu politycznego, jak to miało miejsce u Platona, ujawnia się również w pismach Arystotelesa. W kontekście historycznym Arystoteles stosuje termin θεολογία jako określenie twórczości Homera i Hezjoda oraz poezji orfickiej, które wyjaśniały powstanie świata w formie mitów, a samych poetów określa mianem „teologów” (οἱ θεολόγοι lub θεολογήσαντες), czyli „tych, którzy opowiadają o bogach”⁴⁷. Sens tych pojęć mieści się całkowicie w obszarze tego, co zgodnie z trójpodziałem Warrona nazywa się teologią mityczną. Natomiast na oznaczenie filozoficznej nauki o bogu Arystoteles ukuł termin ἡ ἐπιστήμη θεολογική⁴⁸ (wiedza teologiczna). Teologia w kontekście filozoficznym oznaczała dla niego „wiedzę boską w najpełniejszym tego słowa znaczeniu” (θειοτάτη⁴⁹). „Boskość” tej wiedzy, jak wyjaśnia Arystoteles w „Metafizyce”⁵⁰, ujawnia się w dwóch jej aspektach: po pierwsze jest to wiedza, którą może posiadać przede wszystkim bóg, po drugie jest ona wiedzą o rzeczach boskich. Tak rozumiana teologia stanowiła podstawową dziedzinę nauki filozoficznej, zajmującą najwyższą pozycję w systemie nauk zbudowanym przez Stagirytę i była określana przez niego mianem filozofii pierwszej (ἡ πρώτη φιλοσοφία)⁵¹. Dopiero w późniejszej tradycji szkoły arystotelesowskiej termin ἡ ἐπιστήμη θεολογική tłumaczony był słowem „metafizyka”⁵².

Spoglądając wstecz na kulturę grecką, można dostrzec, że trzy wymiary teologii istniały praktycznie od czasów archaicznych⁵³. Teologię mitologiczną ukształtowały głównie poematy Homera i Hezjoda, o czym informuje już Herodot⁵⁴. Dzięki tym poetom Grecy otrzymali obraz panteistycznego i antropomorficznego panteonu, w którym poszczególni bogowie zajmowali przypisane im miejsce. Teologia państwowa związana była natomiast z *polis*,

⁴⁷ Arystoteles, Meteor. II 353a35, Metaph. A 1071b, Metaph. B 1000a10, Metaph. N 1091a 4, Metaph. A 983 b.

⁴⁸ Arystoteles, Metaph. E i K, Top. VI 145a.

⁴⁹ Arystoteles, Metaph. A 2, 983a

⁵⁰ Ibidem, 4-10. Arystoteles, Metaph. 1026a.

⁵¹ W przeciwieństwie do „filozofii drugiej”, czyli fizyki. Na temat podziału nauk: Arystoteles, Metaph. E i K, Top. VI 145a.

⁵² Termin „metafizyka” prawdopodobnie został ukuty w szkole perypatetyków przez żyjącego w I w. p.n.e. Andronikosa z Rodos, wydawcę i komentatora pism Arystotelesa. Na ten temat: G. Reale, Historia filozofii starożytnej, II: Platon i Arystoteles, przeł. I.E. Zieliński, Lublin 1996, s. 395-396.

⁵³ Por. opinia A. Krokiewiczza, Zarys filozofii greckiej, Warszawa 1995, s. 115. Szeroko przedstawia to zagadnienie J. Gajda-Krynica, Teologie starożytne [w:] J. Dec (red.), Na skrzydłach wiary i rozumu ku prawdzie, Wrocław 1990, s. 105-109 oraz Filozofia przedplatońska, Warszawa 2007, s. 29-33.

⁵⁴ Herodot, Hist. II 53.

wspólnotą polityczną tworzoną przez Greków już od czasów Homera. Obejmowała dwie sfery życia *polis*: rytualno-kultową oraz społeczno-obyczajową, a jej zadaniami były: precyzowanie, jacy bogowie i w jakiej formie mogą stać się przedmiotem kultu państwowego, oraz określanie norm regulujących życie obywateli danej społeczności. Trzecia forma teologii, którą autorzy powołujący się na koncepcję *theologia tripartita* nazywali teologią naturalną, wyłoniła się wraz z narodzinami filozofii w VII w. p.n.e. Jaeger wskazuje⁵⁵, że już od Anaksymandra w słowniku filozoficznym pojawia się słowo „bóstwo” (τὸ θεῖον), mianem którego myśliciele jońscy określali pierwsze zasady (αἱ ἀρχαί), a w myśli prezentowanej przez filozofa z Miletu niemiecki badacz dostrzega funkcjonujące razem teologię, teogonię oraz teodyceę. Stworzone przez Jończyków koncepcje boskiej zasady, które Jaeger nazwał „teologią wczesnych filozofów greckich”, możemy uznać za pierwszą postać teologii naturalnej⁵⁶. Z taką interpretacją filozofii presokratyków koresponduje świadectwo św. Augustyna⁵⁷, zgodnie z którym Warron i wczesni filozofowie greccy zostali zaliczeni do grona teologów – twórców teologii naturalnej.

Na tym etapie myśli greckiej trzy teologie funkcjonowały obok siebie, pozostając jednak w ścisłej wzajemnej zależności. Wizja politeistycznego i antropomorficznego panteonu bóstw przedstawiona w poematach Homer i Hezjod znalazła odbicie nie tylko w literaturze Greków, lecz także miała wpływ na kształt ich religii i życia społecznego. Gajda-Krynicka zwraca uwagę na ten fakt, gdy odnosząc się głównie to eposów Homera, pisze:

teologia poetów zatem precyzyjnie uporządkowała funkcjonujące w przedpoetyckich opowieściach mity lokalne, ustaliła dla Greków jasno przedmiot ich teologii politycznej, dała im swego rodzaju podręczniki przepisów kultu, sposobów składania ofiar, wzory – modele wartości⁵⁸.

Teologia mitologiczna Homera i Hezjoda odegrała również istotną rolę w kształtowaniu teologii naturalnej na jej wczesnym etapie i stanowiła, na co niejednokrotnie wskazuje Jaeger⁵⁹, istotny etap w drodze ku teologii racjonalnej filozofów. Badacz przypisuje szczególne znaczenie przedstawionej przez Hezjoda w „Teogonii” koncepcji Erosa dla rozwoju filozoficznej wizji

⁵⁵ W. Jaeger, *Teologia wczesnych*, s. 68-81.

⁵⁶ J. Gajda-Krynicka, *Filozofia przedplatońska*, s. 11, uznaje pierwsze nurty filozoficzne zarówno za filozofię zasad, jak i „jako pierwszą postać greckiej teologii filozoficznej”.

⁵⁷ Św. Augustyn, *De civit.* VI 5.

⁵⁸ J. Gajda-Krynicka, *Teologie starożytne*, s. 107.

⁵⁹ W. Jaeger, *Humanizm i teologia*, s. 44. Por. opinia W. Jaegera, *Paideia*, przeł. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa 2001, s. 110, że „epos zawiera w załączku późniejszą filozofię grecką” oraz uwagi na temat Homera i filozofii greckiej.

bóstwa u Parmenidesa i Empedoklesa⁶⁰. O tym, że sami Grecy już w epoce archaicznej dostrzegali związki między poetycką i filozoficzną wizją bóstwa, świadczy dokonana przez Teagenesa z Region i Metrodor z Lampsakos⁶¹ egzegeza „Odysei” i „Iliady”. Zgodnie z zaproponowaną przez wyżej wymienionych egzegetów alegoryczną interpretacją bogowie w poematach Homera byli abstrakcyjnymi przedstawieniami sił przyrody lub stanów psychicznych.

Przenikanie się różnych wzorców teologicznych na wczesnym etapie kultury greckiej jest szczególnie wyraźnie widoczne w twórczości poety i filozofa Ksenofanesa z Kolofonu. Słynna krytyka koncepcji bogów przedstawiona w „Satyrach” odnosi się do teologii poetyckiej Homera i Hezjoda. Podstawowy błąd, leżący u podstaw prezentowanej w tradycji epickiej wizji bogów, polegał w opinii Ksenofanesa na antropomorfizmie, czyli przekonaniu, że bogowie mają ludzki wygląd i obyczaje⁶². Ksenofanes, jako filozof poszukujący subtelniejszej niż mitologiczna idei bogów, stworzył własną koncepcję bóstwa. Wyraz Ksenofanejskiej teologii naturalnej znajdujemy w następujących fragmentach poematu „O naturze”⁶³: „Jeden jest bóg największy pomiędzy bogami i ludźmi,/ani z wyglądu śmiertelnym podobny, ani też z myśli”, „Cały widzi, cały też myśli i cały też słyszy”, „Siłą swego rozumu bez trudu wszystkim on wstrząsa”, „Zawsze trwa niewzruszenie w tym samym, nie rusza się wcale”. Refleksję Ksenofanesa nad kultową wizją bóstw charakterystycznej teologii ludowej znajdujemy w jednej z jego elegii biesiadnych⁶⁴. Filozof wspomina o „wyobrażeniach starożytnych”, czyli o opowieściach poetyckich o walkach Tytanów, Gigantów i Centaurów, które były tematem pieśni podczas uczt, które w kulturze greckiej były elementem kultu religijnego. Oceniając powyższy mit, Ksenofanes wprowadza kategorię użyteczności dla kształtowania postaw moralnych członków danej wspólnoty, decydującej o tym, które z mitologicznych opowieści mogą zostać zaakceptowane i wprowadzone do obrzędów kultowych. Już ta krótka charakterystyka myśli teologicznej Ksenofanesa pokazuje, że już w epoce archaicznej istnieli myśliciele greccy, którzy w swoich utworach prezentowali typ refleksji charakterystyczny dla schematu *theologia tripartita*.

⁶⁰ W. Jaeger, *Teologia wczesnych filozofów greckich*, s. 45-47.

⁶¹ D-K Teagenes 2, D-K Metrodoros z Lampsakos 4b.

⁶² Por. D-K Ksenofanes B11, B12, B 14.

⁶³ D-K Ksenofanes B23-26. Tłumaczenie polskie fragmentów Ksenofanesa w przekładzie W. Ap-pela [w:] *Liryka starożytnej Grecji*, oprac. J. Danielewicz, Warszawa-Poznań 1996.

⁶⁴ D-K Ksenofanes B1.

ZAKOŃCZENIE

Ujęcie i zrozumienie całości zjawisk „teologicznych” Greków i Rzymian nie jest zadaniem łatwym. W wierzeniach antycznych próżno szukać jedności charakterystycznej dla wielkich systemów religijnych, np. judaizmu czy chrześcijaństwa, której podstawą było posiadanie świętych ksiąg uważanych za owoc boskiego objawienia oraz dogmatyki niepodlegającej jakimkolwiek zmianom. Dzięki koncepcji *theologia tripartita* możliwe stało się uzyskanie syntetycznego obrazu teologii greckiej i rzymskiej, gdyż teoria ta wprowadziła określony porządek w systemie wierzeń i idei odnoszących się do istoty bogów, w których krzyżują się ze sobą takie dziedziny jak: religia, filozofia i literatura. Doktryna o trzech teologiach sformułowana została w I w. p.n.e. przez Warrona, a późniejsi starożytni autorzy rozwinęli ją w wielu punktach. Jednak, jak zostało to omówione w powyższym artykule, źródłem *theologia tripartita* była kultura grecka, która już od czasów archaicznych miała charakter teologiczny ujawniający się w micie, w życiu społeczno-politycznym i filozofii.

Anna Chlewicka

THE ANTIQUE CONCEPT OF TRIPARTITE THEOLOGY

Summary

It is commonly believed that it was Latin scholar Varro who conceived the theory of three theologies (*theologia tripartita*), in which he distinguished three types of theology: the mythical one of the poets, the natural one, which as a theory of divine nature was the domain of philosophers, and the civil one, expressed in the beliefs and cultures of the several states. As the preserved sources, the trichotomy of theology as well as the three types of respective notions about gods enjoyed a fair popularity among Greek and Roman authors of the first four centuries CE. Dio Chrysostom in particular pursued this concept further. There are two new elements in his approach to Greek theology. Firstly, he divided god-notions into an innate one and four acquired ones, and stated that any acquired notions should be taught in accordance with the innate ones. Secondly, among the acquired notions he counted those that stem from poets, lawgivers, philosophers and artists, including the latter as another group who represent the gods in a manner typical of their profession.

In my paper, I also intended to provide an answer to the question concerning the origin of the concept of tripartite theology. Although this theory is known as Varro's

theologia tripartita, it had its source in Greek culture, particularly in Greek philosophy. In the light of the sources it is impossible to determine conclusively who formulated the concept and when it emerged. Most scholars agree that the concept predates the above sources and originates with early stoicism. I am of the opinion that considering the entirety of Greek culture in the antiquity, one observes that the three types of theology had already been present in the Greek mindset in the Archaic and the Classical periods. To prove my proposition, I discuss the etymology of the word θεολογία as it was construed in the writings of Plato and Aristotle, both of whom understand theology as an inquiry by poets and philosophers alike into matters divine.

Bibliografia

Teksty źródłowe

- Aristotle, *Metaphysics*, I-II, a revised text with introduction and commentary by W.D. Ross, Oxford 1924.
- Aristotle, *Meteorologica*, with an English trans. by H.D.P. Lee, London 1952.
- Aristotelis *Topica et Sophistici Elenchi*, recensitum cum brevis adnotatione critica instruit, W.D. Ross, Oxonii 1958.
- Augustine, *The City of the God against the Pagans*, IV-VII, with English trans. by W. Green, London 1995.
- Augustyn Św., *Państwo Boże*, przeł. W. Kubicki, wstęp J. Salij, Kęty 1998.
- Cicero, *De natura deorum*, fasc. 45, post O. Plasberg edidit W. Ax, Stuttgart 1961.
- Die Fragmente der Vorsokratiker*, gesammelt von H. Diels, hrsg. von W. Kranz, I-II, Berlin 1951-1952.
- Dio Chrysostom, *Discourses* 12-30, with an Eng. trans. by J.W. Cohoon, London 1993.
- Dion z Prusy, *Mowa olimpijska o religii i pięknie*, przeł. i wstępem opatrzył M. Wojciechowski, Kraków 2006.
- Doxographi Graeci*, collegit recensit prolegomenis indicibus instruit H. Diels, Berolini 1879.
- Eusebius Caesariensis, *Opera*, I, recognovit G. Dindorfinus, Lipsiae 1867.
- Liryka starożytnej Grecji*, oprac. J. Danielewicz, Warszawa-Poznań 1996.
- Plato, *Republic: Books 1-5*, with an English trans. by P. Shorey, London 1999.
- Plutarch, *Dialog o miłości*, przeł. Z. Abramowiczówna, wstęp i oprac. K. Korus, Kraków 1997.
- Plutarch, *Moralia*, IX: *Table-Talk*, 7-9, *Dialogue on Love*, with an English trans. by E.L. Minar Jr., F.H. Sanbach, W.C. Helmbold, London 1993.
- Tertulian, *Wybór pism*, 2, przeł. A.C. Guryń, W. Myszor, K. Obrycki, E. Stanula, Warszawa 1983.
- Tertulianus, *Opera*, pars I: *Opera catholica adversus Martionem, Ad martyres, Ad nationes*, Turnholti 1953.

Opracowania

- Boyancé P., *Sur la théologie de Varron*, [w:] *Etudes sur la religion romaine*, Roma 1972, s. 253-282.
- Gajda-Krynicka J., *Filozofia przedplatońska*, Warszawa 2007.

- Gajda-Krynicka J., Teologie starożytne, [w:] J. Dec (red.), *Na skrzydłach wiary i rozumu ku prawdzie*, Wrocław 1999, s. 105-128.
- Gigon O., *Główne problemy filozofii starożytnej*, przeł. P. Domański, Warszawa 1996.
- Jaeger W., *Humanizm i teologia, wstęp M. Plezia*, przeł. S. Zalewski, Warszawa 1957.
- Jaeger W., *Paideia*, przeł. M. Plezia i H. Bednarek, Warszawa 2001.
- Jaeger W., *Teologia wczesnych filozofów greckich*, przeł. J. Wocial, Kraków 2007.
- Kahlos M., *Debate and Dialogue: Christian and Pagan Cultures c. 360-430*, Aldershot 2007.
- Krokiewicz A., *Zarys filozofii greckiej*, Warszawa 1995.
- Lieberg G., *Die theologia tripartita als Formprinzip antiken Denkens*, *Reinisches Museum für Philologie* 125, 1982, s. 25-53.
- Pépin J., *La théologie tripartite de Varron. Essai de reconstitution et recherche des sources*, *Revue des Etudes Augustiniennes* 2, 1956, s. 265-294.
- Ramelli I., Luchetta G., *Allegoria. L'età classica*, I, red. i wstęp R. Redice, Milano 2004.
- Reale G., *Historia filozofii starożytnej*, II: *Platon i Arystoteles*, przeł. I.E. Zieliński, Lublin 1996.
- Rüpke J., *Empire and After. Religion in Republican Rome. Rationalization and Ritual Change*, Philadelphia 2012.